

En bog om Vadehavet, et fascinerende landskab skabt af havet og tidevandet
Om Fanø, Mandø, Rømø, Langli og Skallingen - deres natur og historie
Om Sort Sol, sæler, fugle - en verden af oplevelse

Vadehavet - mennesker og natur

Vadehavet - mennesker og natur

Fanø - Mandø - Rømø
Fugle - Sort Sol - Sæler

Indhold

6-33: Introduktion. Vadehavet er et fladvandet område på Jyllands vestkyst, hvor hav og tidevand udformer kysten og øerne. Vadehavet er et af verdens ti vigtigste vådområder. Det er spisekammer for millioner af svømme- og vadefugle

34-39. Skallingen, halvøen syd for Blåvandshuk, er et af Vadehavets nyeste landskaber. Skallingen blev dannet af havet, da en voldsom stormflod ødelagde kyststrækningen syd for Blåvandshuk. Her er nogle af vestkystens bedste badestrande.

40-41: Langli er en øde ø, som man kan vandre til over havbunden ved lavvande. Øen kan besøges to måneder hver sommer, når fuglenes yngletid er forbi. Resten af året er det alene fuglene, som må opholde sig på Langli.

42-61: Fanø er den danske vadehavsvø med den største befolkning. Fannikerne værner om deres historie og traditioner på de årlige Fannike- og Sønderhodage. Ikke helt uden baggrund i historien fejrer de to byer, Nordby og Sønderho, hver deres fest. Fanø er øen med de små idylliske samfund.

62-75: Mandø ligger omkranset af et dige som på en præsentorbakke midt i Vadehavet. Man kan besøge Mandø ad Låningsvejen, som er farbar for almindelige biler ved lavvande, eller man kan tage Mandø Bussen, som kører tværs over havbunden.

76-97: Rømø har nogle af Europas bredeste sandstrande. Man kan køre til øen over Rømø-dæmningen, og man kan fortsætte helt ud på stranden, indtil vandet sætter en stopper. På en sommerdag kan der være tusindvis af besøgende. På andre tider af året ligger øen i fred og ro.

98-99: Tufkirker. Flere steder i Vadehavsregionen kan man se kirker bygget af et materiale, som stammer fra stenbrud højt oppe ad Rhinen, hvor man engang brød hærdet vulkansk akse, der også kaldes for tuf.

100-109: Sort Sol er et fantastisk naturfænomen. Enorme flokke af stære kan næsten formørke solen. Når yngletiden er forbi, samles stærene i Vadehavet. Her har de gode muligheder for at finde føde, inden de trækker sydpå. Om foråret vender stæreflokkene tilbage, før de igen spreder sig til deres yngleområder.

110-115: Fuglenes Spisekammer og Sneum Engsø. Vadehavet er fuglenes spisekammer. Ved lavvande opholder de fleste fugle sig ude på vaderne. Når vandet stiger, kommer fuglene nærmere kysten. Sneum Engsø er et af de bedste steder at se på fugle i Vadehavet.

116- 205: Vadehavets fugle. Her kan man se nogle af de fugle, man kan opleve i Vadehavet. Ikke mindst de store flokke af bramgæs er en af Vadehavets mest fascinerende oplevelser hvert forår og efterår. I Vadehavet kan man også være heldig at se nogle af de mere sjældne fugle, som ind i mellem besøger os.

206-217: Sæler - i hundredvis! Vadehavet er det sted, hvor man bedst kan komme til at opleve sæler i Danmark. Sælerne ligger og hviler sig på sandbankerne rundt om vadehavsværerne, og det er mange steder muligt at komme ud og se dem, ofte på forbløffende nært hold.

220-221: Register

222-223: Om bogen, og hvem der har lavet den.

Vadehavet - mennesker og natur

Millioner af fugle, tusindvis af sæler, tidevandskyster, diger og sluser, halvøen Skallingen, øerne Langli, Fanø, Mandø og Rømø. Den danske del af Vadehavet er en fascinerende verden. Oplev den selv - eller i denne bog.

Tufkirker i Vadehavet. Mange kirker i vadehavsområdet er bygget helt eller delvist af grå, porøse stenblokke, som kaldes for tuf. Tuf er i virkeligheden vulkansk aske, der i tidens løb er hærdet til en sammenhængende stenmasse. Tuf er meget let, og den er så blød, at det er let at save den ud til blokke.

Tuffen stammer fra stenbrud ved byen Andernach i Eifelbjergene i Tyskland. Andernach ligger ved Rhinen, og det har været nemt at sejle tufblokkene ned af floden til Nordsøen og videre til kirkebyggerierne rundt om langs Vadehavets kyster. Vulkanerne i Eifel er for længst ophørt med at være aktive, men man kan fortsat opleve en rest af deres aktivitet i de mange kilder med mineralsk vand i Eifel-området.

Hviding kirke ligger godt tre kilometer syd for Vester Vedsted - med udsigt til Mandø. Da kirken blev bygget, lå den helt ude ved den daværende kyst. I dag er der et par kilometer ud til havet, og der ligger et beskyttende dige imellem. Kirken er en af de kirker, hvor meget af det oprindelige murværk af tuf er bevaret. Den første del af kirken blev bygget i 1100-1200 tallet.

Går man en tur rundt om Ribe domkirke og kigger op på murværket, kan man se, at man også her har brugt tuf ved byggeriet af kirken. Den første del af domkirken er fra 1100-tallet, men som mange af Europas katedraler er der blevet bygget videre på den gennem de følgende århundreder, og der er brugt både sandsten, granitkvadre og mursten ved byggeriet.

Den hvide kalk skjuler, at Vester Vedsted kirke lige som mange andre af Vadehavets kirker er bygget af tuf. Tuf er en meget let, men ikke særlig solid sten, hvad de mange murankre, som holder sammen på murværket i kirkens tårn, fortæller om. Kirken ligger på et værft, en forhøjning som skulle beskytte den mod oversvømmelse. Indtil for nogle hundrede år siden lå kystlinjen ikke ret langt vest for kirkens tårn. Vester Vedsted fungerede dengang som ladeplads for skibe, der fragtede varer til og fra Ribe.

En ringmærket bramgås. Gåsen har sikkert fået ringen sat på, da den endnu bare var en gæsling. De to mindre fugle er støre.

Gåseparret holder sammen hele livet, og både hannen og hunnen beskytter ungerne, mens de er små til forskel fra ænderne, hvor det alene er hunnen, som gør det. På trækket syd på fra ynglepladserne følges ungerne med forældrene. Kigger man efter, kan man i en gåseflok se, at den består af par, som holder sammen. Parrene har ofte en lille nabostrid i gang med et andet par. Det bliver dog som regel ved truslerne...

Vadehavet har sine særlige betegnelser for både vand og land. Mellem vadehavsøerne ligger dybene. Det er de render, som tidevandet strømmer ind og ud igennem. Det er enorme vandmasser, som på kort tid bliver presset gennem renderne, der af samme grund har skåret sig så langt ned i havbunden, at dybene bærer deres navn med rette. Nogle dyb er over 20 meter

dybe, og de står mange steder med stejle sider i forhold til den omliggende havbund. Dybene forgrener sig igen i mindre render, der kaldes for loer, og loerne forgrener sig atter i mindre render, man kalder for priler. Prilerne er som regel tørre ved lavvande. Billedet er fra østkysten af halvøen Skallingen, som er en typisk tidevandskyst, der ikke er beskyttet af diger.

Fanø - set fra luften. Det store billede viser den nordlige del af øen med Rindby, Fanø Bad og Søren Jessen Sand, der ligger ud til Grådyb - indsejlingen til Esbjerg. I baggrunden ses Skallingen i disen. På billedet til højre kan man se, hvordan en tidevandsrende adskiller Sønderho og Fanøs sydspids "Hønen" fra den store sandbanke Keldsand. Fanø er, lige som de andre vadehavsøer, oprindeligt opstået som sandrevler, der har vokset sig større og større, og som efterhånden er smeltet sammen til øer. Overgangen mellem hav og land er gradvis og nærmest flydende. Kun de klitter, som vinden i tidens løb har blæst sammen bag stranden, rager op i det flade landskab. Men smukt er her.

Et af de mange små sejlskibe, som der engang var mange af på Fanø, jagten "Anne Hedevig" af Sønderho. Billedet er malet af Jes N. Ollesen, Sønderho i 1842. Han var kendt som "lille Jes maler", og skulle, som andre drenge på Fanø, have været ude at sejle, men han var født invalid og blev i stedet en benyttet maler af de skibsportrætter, som mange Fanøs skippere fik lavet af deres skib.

Søfarten

Mens Fanø var kongens eje, havde beboerne som tidligere nævnt ikke haft lov til at drive skibsfart med egne skibe, men nu indhentede fanøboerne det forsømte. Mange havde sejlet som søfolk på hollandske skibe, så de var godt kendt med mulighederne for at købe brugte skibe i Holland. Men udover at købe skibe andre steder, startede man også et stortilet skibsbyggeri på Fanø, selv om øen ikke havde særlig velegnede betingelser for skibsbyggeri. Der var ingen skov på Fanø, så alt træ måtte hentes til øen. Man har regnet ud, at der frem til 1896, hvor det sidste skib blev søsat på Fanø, blev der bygget over 1000 skibe på øen. Efter at man holdt op med at bygge skibe på Fanø, fortsatte flere af Fanøs rederier sejladsen med sejlskibe, som man købte brugt i udlandet, hvor de var til at få for billige penge i takt med, at dampskibene overtog mere og mere af fragtmarkedet. Det var i denne periode i slutningen af 1800-tallet og i begyndelsen af 1900-tallet, at Fanø havde sine største sejlskibe, men de fristede en usikker tilværelse i konkurrencen med damp- og motorskibene, lige som den nyanlagte havn i Esbjerg, som stod klar i 1874, var med til at give Fanøs skibsfart dødsstødet.

Gravsten i Sønderho Kirke over skipper Thomas Sonnichsen Møller, der døde i 1780. På stenen ses hans smakke, som var en meget udbredt skibstype i Vadehavet. Agter for skibet ses to båker, sømærker som vejledte skibene, så de kom sikkert i havn.

Færgerne Fenja og Menja, der sejler mellem Esbjerg og Fanø, er opkaldt efter to jættekvinder Fenja og Menja fra den nordiske mytologi. De to kvinder havde en kværn, som kunne male guld. De to jættekvinder var ifølge sagnet trælle hos den svenske konge, men danske konge købte dem og satte dem til at male både fred og lykke og guld. Men de to jættekvinder fik aldrig hvile, og derfor malede de en hær frem anført af havkongen, og han tog dem med på sit skib. Her skulle de male salt med kværnen, men de malede så meget, at skibet til sidst sank, og fra den tid har havet været salt. Også ifølge sagnet, skal det være de to jættekvinder, som har givet navn til øerne Fanø og Mandø.

Møllen er Mandø's vartegn. Øen fik sin første mølle omkring 1830. Det skete ikke uden besvær, for dengang havde bestemte møller monopol på at male korn, og for Mandø's vedkommende var det møllen i Råhede på fastlandet. Men fordi transporten til og fra møllen inde på fastlandet var så besværlig, fik mandøboerne tilladelse til at opføre deres egen mølle. Den første mølle var en stubmølle, som kun holdt et årstid, inden den blev afløst af den nuværende mølle. Mandø's sidste møller solgte møllen i 1937, og møllen stod efterhånden og forfaldt, indtil den blev skænket til Mandøforeningen, som gennem en frivillig arbejdsindsats og en indsamling fik den flot restaureret. Det har fra gammel tid været en opfattelse, at alle møller på et tidspunkt kræver et menneskeoffer. På Mandø skete det den 24. maj 1889, da en 12-årig dreng blev dræbt, da han blev ramt af en af de drejende møllevinger.

Overalt på Mandø ser man den smukke sort-hvide strand-skade med det røde næb og de røde ben. Lokal på øen har fuglen fået øgenavnet "Mandøstorken" eller "Mandøpigerne"

"Mandø-lyng" - som i virkeligheden hedder tætblomstret hindebæger.

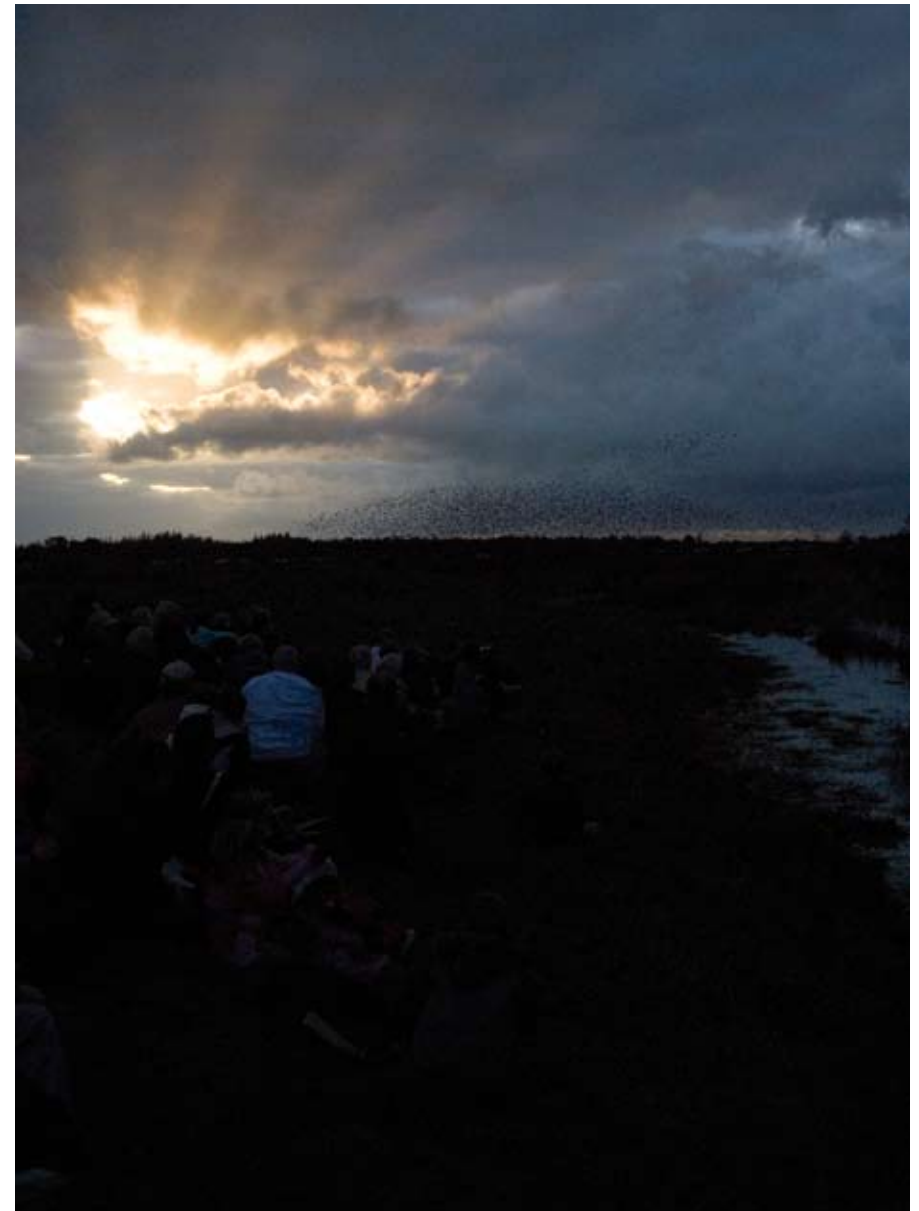
Rømø er den af vadehavsøerne, som er mest præget af turisme. En del af turisterne holder ferie i sommerhus, men de fleste kommer her som endagsturister for at bade og nyde strandlivet. Rømø har kun nogle få hundrede fastboende indbyggere, men det er sket, at Rømø på en enkelt dag har haft omkring 100.000 turister på besøg. Heldigvis har Rømø nogle af Europas bredeste strande...

Sort Sol ved Magisterkogen syd for Tønder ved Møllehus grænseovergang. Stæreflokken kan ligne en levende, bølgende organisme, som bevæger sig på himlen. Man oplever det især, når stærene allerede har slået sig ned for natten, men hvor de af en eller anden grund igen flyver til vejrs, som regel fordi en rovfugl har skræmt dem.

Hvor man kan komme til at opleve Sort Sol, er aldrig til at sige med bestemthed, for stærene skifter tit overnatningssted. Nogle af de bedste steder plejer at være ved Ribe Østerå, ved Kammerslusen vest for Ribe, ved Rudbøl Sø og det store moseområde Gotteskoog lige syd for grænsen, fem kilometer fra Rudbøl. Den lille mose vest for landsbyen Astrup, et par kilometer nord for det sted, hvor vejen til Rømø krydser det fremskudte dige, er også en af de lokaliteter, hvor man kan være heldig at opleve Sort Sol.

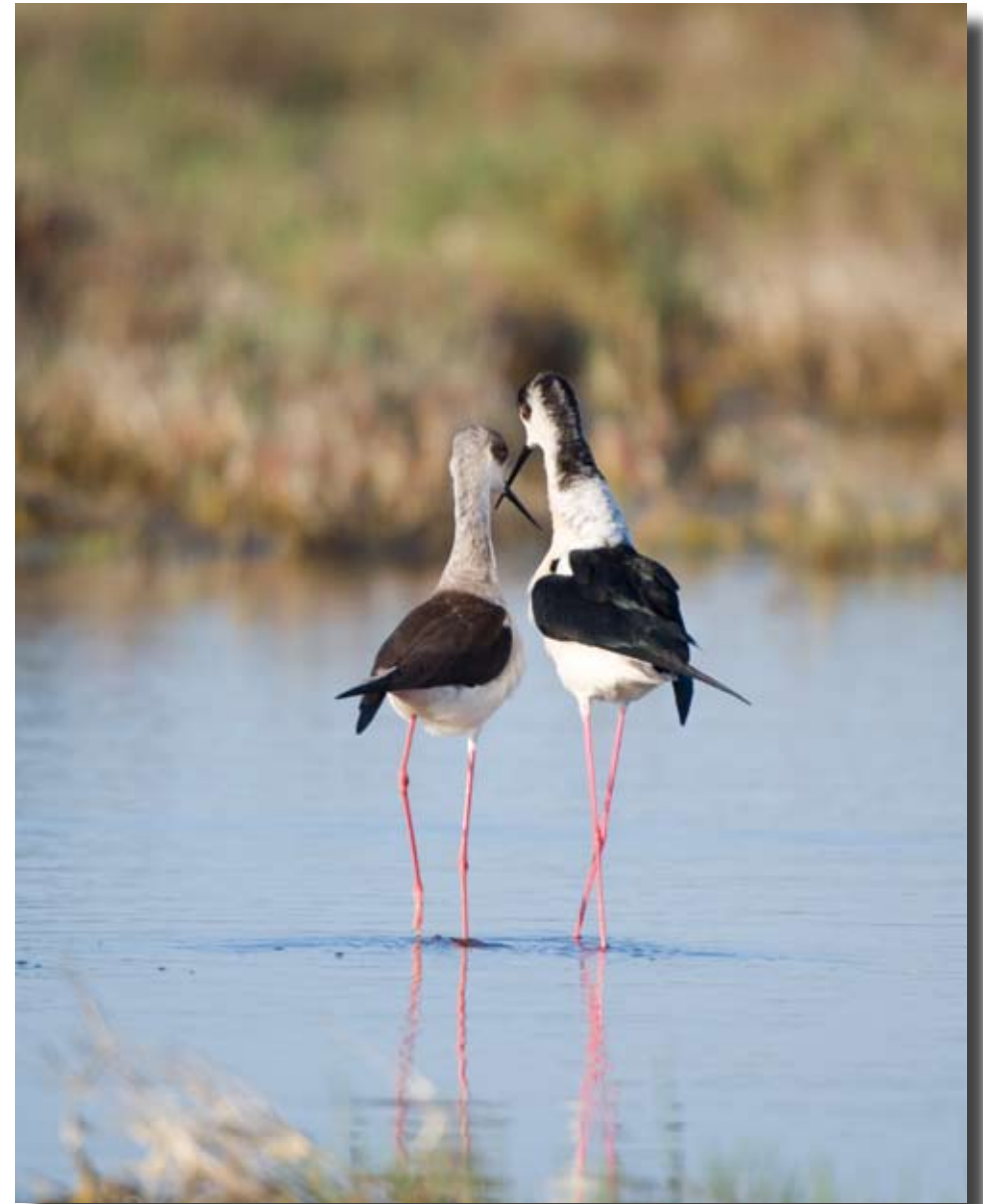

Rødben (*Tringa totanus*)

Lige som strandskaderne er rødbenene Vadehavets vagthunde. Mens de har unger, reagerer de på den mindste forstyrrelse og flyver op, mens de højlydt udsender deres advarselskald "djyp-djyp-djyp", og hvis der andre rødben i nærheden, kommer de gerne og deltager i spektaklet. Rødben sætter sig gerne på toppen af hegnspæle, fordi de tit er de højeste steder i det flade marskland. Her er det godt at holde udkig fra - og skælde ud.

Stytløber (*Himantopus himantopus*)

Stytløberen er en langbenet gæst fra det sydlige Europa. Den dukker af og til op i Vadehavet, hvor den altid vækker berettiget opsigt. Den er beslægtet med vores hjemlige klyde.

Bramgæs i flugt. Gæs er meget udholdende flyvere, som kan flyve tusindvis af kilometer uden stop.

Sangsvanen har fået sit navn, fordi de "synger", mens de flyver.

Svanerne opholder sig ofte i større eller mindre flokke på marker, hvor de græsser.

Sangsvaner har en ejendommelig vane med at lave synkronne bevægelser med deres halse.

Blåhals (*Luscinia svecica*)

Blåhalsen er juvelen i muddergrøften. Den er en af vores smukkeste fugle. Den har en forkærlighed for at leve nede i bærmegrave og afvandingskanaler. For bare nogle få år siden var den meget sjælden i Vadehavet, men den bliver mere og mere almindelig.

Blåhals er en spurvestor fugl med en smuk, lysende blå halsplet.

Blåhalsen tager sig også godt ud bagfra...

Blåhalsen lever skjult. Man opdager den som regel, når man hører dens smukke sang, som minder om nattergalens sang med triller og klukkende lyde. Prøv at lytte og kigge efter den.

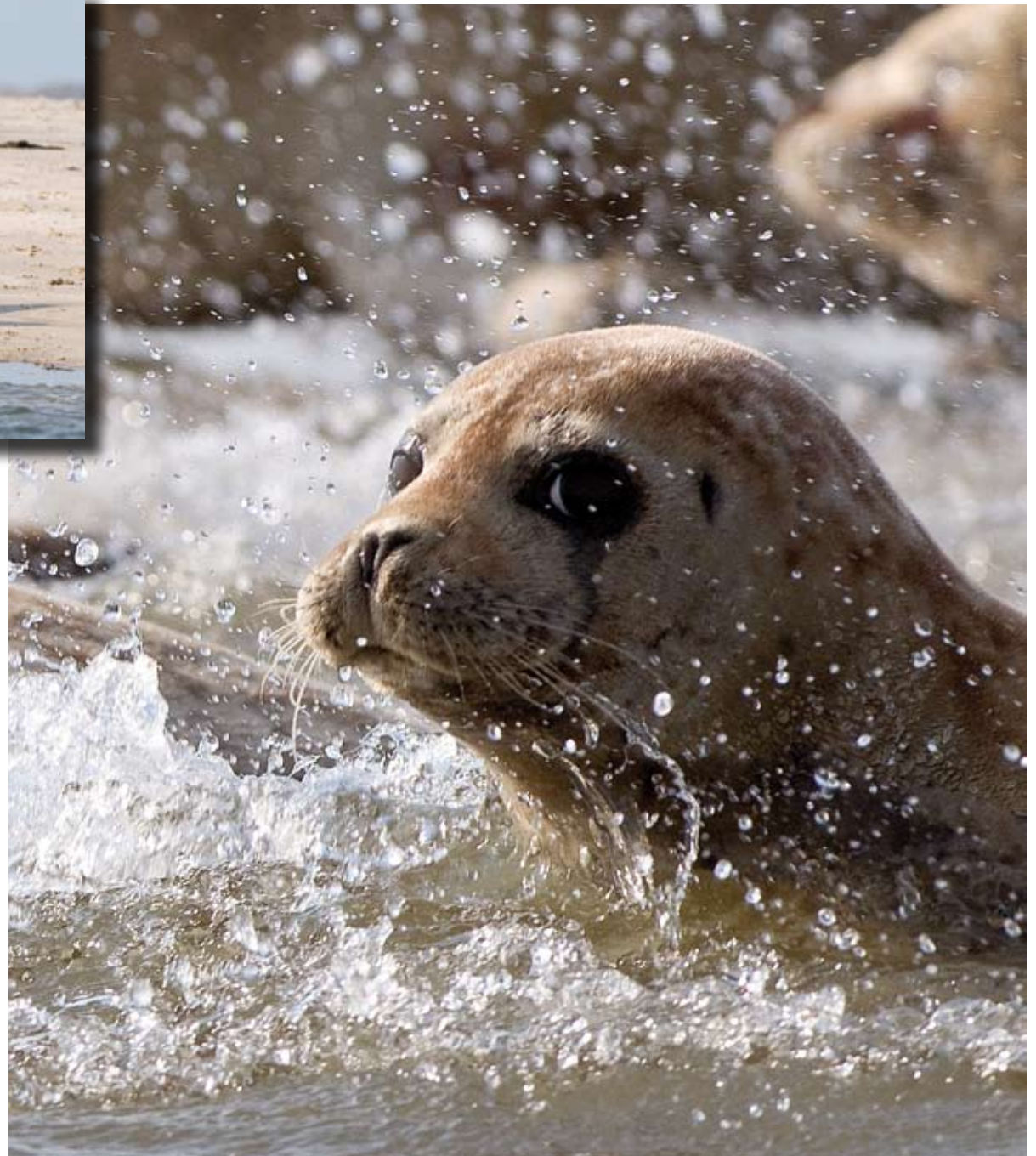

To spættede sæler, en voksen og en ung sæl. Den rustrøde farve er en naturlig farvevariant, som ind imellem ses blandt spættede sæler i Vadehavet. Den unge lyse sæl har sandsynligvis lige skiftet pels. Den unge sæls gode kondition og foderstand afsløres blandt andet af de mørke partier rundt om øjnene. Sæler har ikke svedkirtler og de udskiller salt gennem tårevæsken, så øjenomgivelserne er våde, selv når sælen er tør.

En spættet sælunge i fin foderstand...

Det er vist bedst hurtigt at komme i vandet igen. Sælen er åbenbart ikke helt tryk ved fotografen.

Vadehavet – mennesker og natur

Af Willy Johannsen og Malte Frimann Runz

Copyright: Forfatterne og Crexcrex, Aps.

ISBN 87-993758-1-8

Tryk: AKAPRINT a/s

www.crexcrex.dk

forlagetcrexcrex@gmail.com

38 71 11 43

Om bogen:

"Vadehavet – mennesker og natur" er lavet af en gruppe mennesker, som arbejder sammen på frivillig basis. Formålet med bogen er at give alle, der besøger, bor i eller interesserer sig for Vadehavet, en oplevelse af dette område, hvor det er havet og tidevandet, som udformer kystlandet og øerne.

Fotograferne er (fra venstre): John Frikke (som har taget de fleste luftbilleder), Bo L. Christiansen, Per Hofman Hansen og Carsten Gadgaard, som også har udformet bogens omslag.

Der ligger et stort og ikke mindst meget tålmodigt arbejde bag bogens billeder fra fotografernes side. Faktisk har fotograferingen til bogen taget flere år, for det er fuglene og vejret, som har bestemt, hvornår bogens billeder har kunnet tages.

Den tyske udgave er blevet til med stor og venlig hjælp fra Tønningård Naturcenter på Rømø, hvor Bente Krog og Eike Engelbrecht har stået for oversættelsen. Eike Engelbrecht er fra Flensborg og FÖJ-praktikant (FÖJ står for Freiwilliges Ökologisches Jahr – en tysk miljøorganisation).

Eike Engelbrecht og Bente Krog

Museumstekniker Niels Knudsen har tegnet kortet over Vadehavet samt planchen om ebbe og flod. Sæl- og hvalesperten Thyge Jensen og biolog Uwe Lindholdt har hjulpet os med informationer.

Forfatterne siger tak til alle medvirkende!

Malte Frimann Runz og Willy Johannsen